

Віктор Бушин

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНУ
ТИПОЛОГІЮ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ
ПОВІТОВИХ МІСТ КІНЦЯ ХVІІІ —
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Особливістю південноукраїнських урбаністичних студій є велика увага до, насамперед, історії великих міст, які з моменту заснування відігравали роль адміністративних центрів краю (Одеса, Катеринослав, Херсон), або мали особливий адміністративний статус (Миколаїв). На цьому тлі вивчення історій повітових міст практично залишається на рівні містознавчих розвідок, що не виходять на рівень урбаністичних розробок¹. Особливо такого роду історіографічні лакуни помітні останнім часом, коли значно активізувався краєзнавчий рух і відчувається гостра потреба у розробці регіональної історії України. Одним з напрямів такої роботи може стати типологізація південноукраїнських повітових міст.

Нас цікавлять міста, які виникли і отримали відповідний статус наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст. та залишались повітовими центрами до початку ХХ ст. Це міста Катеринославської губернії: Бахмут, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ. Херсонської губернії: Ананьєв, Єлисаветград, Олександрія. Таврійської губернії: Бердянськ, Мелітополь, Олешки.

Однією з ключових характеристик міського середовища є економічний розвиток і пов'язана з ним зміна функціонального типу міста. Б. М. Миронов виділяв адміністративну і військову, аграрну, торгову і промислову функції міста. В адміністративно-військовому місті більша частина самодіяльного населення зайнята на адміністративній і військовій службі, в аграрному — в сільському господарстві, в торговому — в торгівлі, в промисловому — в промисловості. В місті змішаного типу панівна функція відсутня, бо населення більш-менш рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей².

¹ Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста. — Д., 2004; Джусов А. Б. История Новомосковска. — Д., 2003; Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярные очерки истории Александровска. — Т. 1. — Запорожье, 1997; Локотих Б. Н. Очерки истории Луганска. — Луганск, 1993.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVІІІ — начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. — 2-е изд. испр. — СПб., 2000. — Том I. — С. 299.

Зрозуміло, що всі повітові міста імперії вже за наявності статусу повітового центру виконували адміністративну функцію. Однак вона не була ані домінуючою, ані основною. Як зазначав Б. М. Миронов, основним типом міського поселення Російської імперії до середини XIX ст. було аграрне місто. Самодіяльне виробниче населення такого міста виключно або головним чином займалося землеробством. Багато аграрних міст виконувало, окрім адміністративної, ще й торгівельну функцію. Вони були центрами ярмаркової, базарної або стаціонарної торгівлі. І близько третини аграрних міст, окрім адміністративної та торгової, виконували ще й промислову функцію. В них розташовувалася дрібна, переважно обробна промисловість³.

Така картина повністю відповідає функціональній структурі повітових міст Південної України кінця XVIII — середини XIX ст. Для прикладу наведемо типовий опис одного з таких міст: «Сего города большая часть разного звания казенного ведомства людей, которые в особо отмежеванной им даче занимаются хлебопашеством и промышленным скотоводством. Женщины сверх полевой работы упражняются в рукоделиях...»⁴. Всі повітові міста Південної України з моменту заснування до середини XIX ст. були аграрними поселеннями. Проте за особливостями економічного розвитку їх можна розділити на три категорії.

Перша: типові аграрні міста з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеликою ярмарковою та базарною торгівлею (Ананьїв, Бобринець, Верхньодніпровськ, Павлоград, Слово'яносербськ). Ось їх типовий опис: «Ананьев. Мелочных лавок 10, заводов три: кирпичный, салотопенный и свечной. Торговля города самая незначительная, она заключается в продаже разных бакалейных товаров»⁵. «Бобринец. Торговля незначительна; большая часть жителей занимается хлебопашеством. Имеется кирпичный завод»⁶. «Верхнеднепровск. Город находится весьма в бедном состоянии; на 4 ярмарках обороты не превышают 15000 рублей серебром»⁷. «Александровск.

³ Там само. — С. 299.

⁴ Описание города Павлограда // РДАДА. — Ф. 1355. — Спр. 385. — Арк. 21.

⁵ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 1: Херсонская губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба капитан Роголев и Штабс-капитаны Фон Витте и Пестов. — СПб., 1849. — С. 229.

⁶ Там само.

⁷ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния. / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Штабс-Капитан Драчевский. — СПб., 1850. — С. 166.

В продолжении уже 30 лет существования своего, не сделал еще никаких успехов ни в своем населении, ни в устройстве»⁸. «Александрия. Торговля города самая незначительная, большая часть жителей занимается хлебопашеством и скотоводством»⁹. «Павлоград. В городе находится 4 салотопенных завода... Торговлю город производит преимущественно скотом, значительное количество которого закупается здесь для отправки в С. Петербург»¹⁰.

Друга група — це аграрні міста з достатньо розвинутою кустарною промисловістю і торгівлею (Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ). «Военно-статистическое обозрение Российской империи» 1850 р. описує їх так: «В Бахмуте находится 8 салотопенных заводов...; торговля города заключается в продаже хлеба, скота и сала...»¹¹. «Мариуполь. Мануфактурная промышленность города весьма незначительна: на двух макаронных фабриках, 4 кирпичных, 4 черепичных и 2 известковых заводах, обороты не превышают 15 руб. сереб. Г. Мариуполь ведет значительную внешнюю торговлю, простирающуюся на сумму до миллиона руб. ассигнац. По внутренней торговле город замечателен отпуском рыбы в Малороссию и в Польшу»¹². «Новомосковск. ... торговля города незначительна и ограничивается сбытом жизненных припасов и тех произведений, какия получаютя из собственных заводов, которых считается всего 13: воскобойных 2, свечной 1, салотопенных 3, мыловаренный 1, клееваренный 1 и кожевенных 5. В течение года, в городе бывають три ярмарки: Среднепостная, Преображенская (6 августа) и Воздвиженская (14 сентября); на первых двух производится большой сбыт рогатого скота и лошадей»¹³.

Повітові міста Таврійської губернії — Бердянськ та Мелітополь — які отримали свій статус у 1842 р., як і решта міст губернії, за свідченням укладачів «Военно-статистического обозрения Российской империи» 1849 р., «не имеют почти никакого торгового или промышленного значения, и ни какой военной важности, а обязаны своим существованием единственно учреждению в них присутственных мест»¹⁴.

⁸ Там само. — С. 167.

⁹ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Херсонская губерния. — С. 223.

¹⁰ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Екатеринославская губерния. — С. 166.

¹¹ Там само. — С. 164.

¹² Там само. — С. 163.

¹³ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Екатеринославская губерния. — С. 165.

¹⁴ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 2: Таврическая губерния./ По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Подполковник Герсиванов. — СПб., 1849. — С. 213.

Окреме місце займає місто Єлисаветград, яке репрезентує третю категорію — торгово-ремісничє місто: «Лавок 178, заводов: салотенных 13, свечных 4, мыловаренных 4, кирпичных 6, черепичных 2, кожевенных 6 и пивоваренных 1. Главный предмет местной торговли состоит в продаже мануфактурных и бакалейных товаров, многие купцы торгуют рогатым скотом, который отправляют гуртами в С. Петербург, Царство Польское и Севастополь для флота; некоторые торгуют салом, которое отправляют в Одессу, также хлебом и льняным семенем. Развитию торговли много способствуют существующие в городе четыре ярмарки... Ремесленная деятельность довольно развита... можно найти хороших мебельных мастеров и каретников, а также слесарей, кузнецов, портных и сапожников...»¹⁵.

Бурхливі зміни відбулися з південноукраїнськими повітовими містами протягом другої половини XIX ст. Значну роль в цьому перетворенні відіграв розвиток залізничної мережі. Будівництво у 60-70-х р. залізничних ліній Одеса — Єлисаветград¹⁶, Харків — Бахмут¹⁷, Харків — Миколаїв¹⁸, Харків — Севастополь¹⁹ та інших, які зв'язали з центром імперії та чорноморськими портами практично всі повітові центри, перетворили значну частину з них на торгово-ремісничі або торгово-промислові міста.

Провідні позиції серед південноукраїнських повітових міст наприкінці XIX ст. продовжував займати Єлисаветград. Енциклопедія Брокгауза і Ефрона у 1894 р. назвала його «первым по размеру фабрично-заводских оборотов городом в губернии: 140 фабрик и заводов, 10 паровых крупчаток и мельниц, 3 водочных, укусных и фруктово-водочных завода, винокуренный завод, 4 механических и земледельческих орудий, 3 табачных фабрики, 2 пивоваренных завода, 4 кожевенных. После Одессы в Елисаветграде второе по размерам мукомольное производство. На 10 паровых мельницах перерабатывается ежегодно до 3 мил. пудов зерна. Крупный зерновой рынок и центр торговли»²⁰. Проте більша частина елисаветградських підприємств була дрібною з перевагою ручної праці. Лише на чотирьох заводах працювало понад 50 робітників²¹.

¹⁵ Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Херсонская губерния. — С. 212.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Кіровоградська область. — К., 1972. — С. 85.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Донецька область. — К., 1970. — С. 152.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

¹⁹ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб., 1897. — Т. XXIIа. — С. 572.

²⁰ Энциклопедический словарь. — СПб., 1894. — Том XIа. — С. 614.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 85.

На торгово-ремісничі міста з дрібною промисловістю, орієнтованою переважно на переробку сільськогосподарської продукції, перетворилися протягом другої половини століття Бахмут, Мелітополь, Новомосковськ, Олександрія, Павлоград, Тирасполь.

До салотопних заводів, що були у першій половині XIX ст., у Бахмуті протягом 50-х рр. додалися кілька напівкустарних цегельних, воскобійних, свічкових та миловаренних заводів²². На початку 70-х р. німецький підприємець Фарке побудував алебастровий (гіпсовий), пляшковий та цегельно-черепичний заводи. В 1874 р. таганрозька торгова фірма Скараманга спорудила великий солеварний завод, який виробляв до 2 млн. пудів солі на рік²³. Як зазначалося, «соляной промысел самый значительный в Бахмуте»²⁴. Видобуток солі становив 12,3 % загальноросійського²⁵. Загалом же, за даними «Обзора Екатеринославской губернии» у 1885 р. в Бахмуті нараховувалося 24 заводи²⁶. За даними 1894 р. — 25 заводів, на яких працювало 605 робітників²⁷.

Починаючи з 70-х р. XIX ст. у Мелітополі починають розгортатися виробництво сільськогосподарських машин, борошномельна та харчова промисловість. На початку 80-х р. брати Классени відкрили невеличкий завод, який випускав жнивarki, віялки, букери. Заснований тоді ж завод Голубчина виробляв обладнання для млинів, ремонтував парові двигуни²⁸. Наприкінці століття підприємство Классенив виросло до двох заводів: чавуноливарного та сільськогосподарських машин (на яких працювало понад 200 робітників). Загалом в місті нараховувалося понад сто дрібних промислових підприємств: 7 млинів, 5 олійниць, 2 миловарні, 12 пекарень, 18 кузень, 4 бондарень, 9 стельмашних, цегельний, черепичний, салотопний заводи, а також кілька гончарних, швейних, шевських, капелюшних, іконостасних майстерень²⁹. Проте Мелітополь розвивався переважно як торгове місто. Довідник «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» відзначав: «Мелитополь представляет собой весьма оживленный пункт, уже в

²² Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 152.

²³ Там само.

²⁴ Энциклопедический словарь. — СПб., 1891. — Т. III. — С. 212.

²⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 152.

²⁶ Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1886. — С. 7.

²⁷ Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1895. — 84 с. — Приложение № 2.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Запорізька область. — К., 1970. — С. 414.

²⁹ Там само.

епоху визволення крест'ян, коли він веде бойкову торгівлю зерном, шерстю, скотом»³⁰.

Протягом 60-х–80-х рр. XIX ст. в Новомосковську працювали кілька салотопних, воскобойних і шкіряних заводів, 12 маслобоєн, 22 вітряки, 5 крупорушок, костопальний і цегляний заводи³¹. Загалом, за даними «Обзора Екатеринославской губернии», у 1885 р. в місті діяв 21 завод³². В 90-х рр., діяло «196 промислово-торгових заведень, із них 20 фабрик і заводів, 3 парових мельниці, пивоваренний завод, 12 кожевенных заведений, 2 маслобойки, 2 кирпичных и черепичных завода»³³. Новомосковськ розвивався переважно як торговельне місто. В місті проводилося щорічно 4 ярмарки, на яких торгували хлібом, худобою, кінями. Однак, «многие жители занимаются хлебопашеством»³⁴.

Землеробство — одне з провідних занять значної частини мешканців Олександрії³⁵. У 1885 р. тут мешкало 17441 жителів, «занимающихся преимущественно земледелием и скотоводством»³⁶. В місті працювали салотопні, миловаренні і свічні заводи, шкіряна фабрика³⁷.

Павлоград наприкінці XIX ст. перетворюється на «крупный центр хлебной торговли и мукомольной промышленности»³⁸. За даними 1896 р. в місті працювали 7 парових млинів та відділення великих одеських, ростовських та севастопольських хліботоргових фірм. Загалом торгово-промислових закладів нараховувалося 308³⁹. Серед них, зокрема, можна назвати заснований у 1890 р. торговим домом «Магазінер і сини» завод по випуску бричок, створений у 1891 р. завод Леппа і Вальмана, що виробляв сільськогосподарську техніку, підприємство Сігала і Мошкевича з переробки сільгосппродукції та вичинки шкір. В місті діяли пиво-медоваренний завод, ситценабивна фабрика, механічні майстерні⁴⁰.

³⁰ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. / Под редакцией В. П. Семенова (Тян-Шанского) и под общим руководством П. П. Семенова (Тян-Шанского) и В. И. Ламанского. — СПб. — Т. 14: Новороссия и Крым. / Составители Б. Т. Карпов, П. А. Федулов, В. М. Каратыгин, В. В. Алексеев, В. В. Морчевский, А. Н. Улиссов, М. С. Семенов. — СПб., 1910. — С. 668.

³¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. — К., 1969. — С. 482.

³² Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год. — С. 7.

³³ Энциклопедический словарь. — СПб., 1897. — Т. XXI. — С. 284.

³⁴ Там само.

³⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

³⁶ Энциклопедический словарь. — СПб., 1893. — Т. I. — С. 380.

³⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

³⁸ Энциклопедический словарь. — СПб., 1897. — Т. XXIIa. — С. 572³.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда. — С. 116.

Окреме місце на тлі інших південноукраїнських повітових центрів займає стрімкий розвиток приморських портових міст Маріуполя та Бердянська. Як зазначалося: «главныя занятія жителей — нагрузка и выгрузка больших судов (на баркасах), очистка и перелопачивание хлеба, рыболовство, мелкая торговля»⁴¹.

Бердянськ розвивався насамперед як торгівельне місто, через яке відбувається експорт сільгосппродукції. В 1866 р. через Бердянськ було вивезено за кордон 6,7 млн. пудів сільськогосподарських продуктів (в тому числі 6,4 млн. пудів пшениці), в 1900 р. вже 20 млн. пудів⁴². В місті діяло 200 зернових магазинів-складів, 70 купецьких крамниць. Окрім збіжжя експортувалося сало, вовна, невироблені шкури. На внутрішній ринок йшли кримська сіль та азовська тараня. Розвивалася і промисловість. У 60–70-ті рр. XIX ст. працювало 6 парових млинів, 3 олійниці, макаронна та галетна фабрика, 15 рибних підприємств, 2 салотопних і свічкових, 15 цегельних і 7 черепичних заводів. У 1876 р. відкрилися машиноскладальні майстерні Джона Грієвза, які згодом перетворилися на найбільший у Європі завод сільськогосподарських машин. Протягом 80–90-х років відкрилися канатно-шпагатна та ковбасна фабрики⁴³.

В Маріуполі у 1896 р. діяло 440 торгово-промислових закладів, серед них 64 фабрики і заводи: «Главнейшая: паровая мельница, 6 кожевенных заводов, 2 завода чугуно-литейных и земледельческих орудий, 2 мыловаренных, макаронная фабрика, 27 кирпичных и черепичных заводов, 4 известковых, пивоваренный завод, 3 завода искусственных минеральных вод»⁴⁴.

Особливістю Маріуполя був розвиток важкої промисловості. В 1882 р. до міста проклали залізницю. У 1886–1889 рр. спорудили глибоководний торговий порт. Наявність порту, близькість до донбаського вугілля, зручне розташування створили умови для розміщення в місті металургійних заводів. У 1896 р. Нікопольсько-Маріупольське гірничометалургійне товариство, що належало французькому капіталу, заклало біля Маріуполя металургійний завод «Нікополь». У 1897 р. стає до ладу трубозварювальний стан, потім — листопрокатний, мартенівські і доменні печі. У 1898 р. поруч з заводом «Нікополь» бельгійська акціонерна компанія «Російський Провіданс» почала споруджувати новий металургійний завод «Провіданс». В 1899 р. на металургійних заводах Маріуполя працювало 5339 робітників⁴⁵.

⁴¹ Энциклопедический словарь. — СПб., 1896. — Т. XVIIIа. — С. 634.

⁴² Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Запорізька область. — С. 116.

⁴³ Там само. — С. 115.

⁴⁴ Энциклопедический словарь. — Т. XVIIIа. — С. 634.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 392 – 393.

Як суто промислові міста розвивалися Луганськ і Олександрівськ. Перше місто і виникло у 1795 р. (під назвою Луганський завод), насамперед, як поселення навколо ливарного заводу. У 60–70-ті рр. XIX ст. селище розвивалося такими бурхливими темпами, що у 1882 р. було прийняте рішення перенести до нього повітовий центр Слов'яносербського повіту. Проте, у 1887 р. ливарний завод було закрито і лише у 1895 р. в його цехах почав працювати казенний патронний завод, на якому було зайнято 1700 робітників.

Протягом 70–90-х рр. Луганськ перетворюється на великий залізничний вузол. В 1896 р. тут почалося будівництво найбільшого в Росії паровозобудівного заводу Гартмана, який став до ладу діючих у 1900 р. В 1896 р. бельгійським капіталом було засноване «Анонімне товариство Луганських емалювальних майстерень». В наступному році засноване «Анонімне товариство Луганських ливарних заводів» і костильний завод. На початку XX ст. на цих заводах і фабриках працювало близько 10 тисяч робітників. Загалом же в 90-ті рр. в Луганську працювало 230 торгівельно-промислових закладів⁴⁶.

На початку 60-х р. XIX ст. капітан Павлович, укладач «Материалов для географии и статистики России» писав, що «Александровск ... есть один из самых незначительных городов в губернии, едва отличающийся от казенных сел»⁴⁷. Тут існували салотопний та цегляний заводи, згодом виникло ще кілька дрібних підприємств: олійниця, шкіряний та миловаренний заводи, тютюнова фабрика та дві цегельні. У 1863 р. німецький підприємець Копп відкрив майстерню для виробництва січкарень, яка згодом перетворилася на завод сільськогосподарських машин. Капітан Павлович зробив припущення, «что со временем в нем будет производится довольно важная торговля хлебом и лесными предметами. Жители города понимают это и чрезвычайно повысили цены на городския земли под постройки. Некоторые спекулянты предполагают строить большия каменные дома. Впрочем, это вероятно в том предположении, что через город пройдет железная дорога, что едва-ли когда-нибудь состоится»⁴⁸.

Прошло всього 10 років після написання цих слів, і Олександрівськ став залізничною станцією Лозово-Севастопольської дороги, яка через Харків з'єднала його з центрами імперії, а через два роки і з Севастополем. Виникло депо і залізничні майстерні, де працювало кілька сотень робітників. У 1879 р. в місті розгорнув свою роботу завод сільськогосподарського машинобудування Мензиса, 1883 р. —

⁴⁶ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Луганська область. — К., 1968. — С. 69 — 70.

⁴⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния / Составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. — СПб., 1862. — С. 312.

⁴⁸ Там само — С. 313.

завод Бадовського, 1887 р. почав випускати сівалки, жниварки, молотарки завод товариства «Лепш і Вальман». Загалом на цих підприємствах працювало близько тисячі робітників. Наприкінці XIX ст. тут було вже 13 заводів. Окрім них в місті діяли п'ять парових млинів і п'ять цегельно-черепичних заводів. Олександрівськ став одним з центрів сільськогосподарського машинобудування на півдні Росії⁴⁹.

Практично не змінилися, залишившись впродовж другої половини XIX ст. аграрно-торговими містами з незначною кустарною промисловістю та ремісничим виробництвом, міста Ананьїв, Верхньодніпровськ, Олешки і Словоносербськ. Ананьїв характеризувався таким чином: «Торговля земледельческими продуктами, фабрик нет»⁵⁰. Наприкінці століття місто було значним ринком сільськогосподарської робочої сили. В ньому діяло близько 20 напівкустарних підприємств по переробці сільськогосподарської сировини: свічково-салотопний і миловарний заводи, 3 фабрики фруктових і шипучих вод, 2 масло-робні та 5 цегельних заводів, тютюнова фабрика. Ці підприємства працювали сезонно і на них було зайнято 23 постійних робітників⁵¹.

Приблизно таку ж картину являв собою і Верхньодніпровськ. В місті діяло «10 заводів (свечной, медоваренный, два кирпичных, паровая мельница). Бывает 4 ярмарки»⁵².

Найважливішими промислами мешканців Олешек були «огородничество, бахчеводство, садоводство и рыболовство; одних арбузов здесь продают на сумму до 100 тысяч рублей. Специально олешкинским промыслом является заготовка раковых шеек; эти последние предварительно варятся, а затем сушатся. Кроме того большим подспорьем служит продажа камыша, добываемого с плавней, а также доставка водой на особых лодках-дубах и шаландах продуктов огородничества и садоводства в ближайшие порты»⁵³.

Після того, як у 1882 р. адміністративні установи із Словоносербська були переведені до Луганська, невеличке позаштатне місто взагалі стало мати вигляд села. Головними заняттями його мешканців було сільське господарство, дрібне ремісництво та продаж сільськогосподарської продукції. Значна кількість словоносербців змушена була на сім-вісім місяців покидати місто в пошуках роботи. Вони працювали на заводах та рудниках Донбасу⁵⁴.

Тенденції економічного розвитку південноукраїнських повітових міст, які намітилися в останню чверть XIX ст., продовжували розви-

⁴⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. — С. 68.

⁵⁰ Энциклопедический словарь. — СПб., 1894. — Т. Іа. — С. 703.

⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Одеська область. — К., 1969. — С. 140.

⁵² Энциклопедический словарь. — СПб., 1892. — Т. VI. — С. 62.

⁵³ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новорос-сия и Крым. — С. 648.

⁵⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. — С. 793.

ватися і протягом першого десятиліття ХХ ст. До початку Першої світової війни чітко визначилися три групи міст: потужні промислові центри з розвитком важкої та машинобудівної промисловості та тисячами робітників (Луганськ, Маріуполь, Олександрівськ), торгово-промислові міста з розвитком переважно сільськогосподарського машинобудування та переробної промисловості (Бахмут, Бердянськ, Єлисаветград, Мелітополь, Павлоград, Тирасполь), торгово-аграрні міста з ремісничим та напівкустарним виробництвом (Ананьїв, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Олександрія, Олешки).

На першому місці за розміром виробництва стояв Маріуполь. В ньому за даними 1913 р. нараховувалося «фабрик и заводов 24 с производством в 18665500 рублей, ремесленных заведений 131»⁵⁵. Значно зросли потужності металургійних підприємств, лише на заводі «Нікополь» у 1916 р. працювало 10475 робітників⁵⁶. Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 859⁵⁷.

В Олександрівську у 1906 р. відкрився завод землеробських машин, наступного року — завод по виробництву ковкого чавуну. У 1912 р. вступив в дію ще один завод землеробських машин і знарядь. В 1911–1916 рр. стали діючими Придніпровський завод силікатної цегли, механічний завод Ясіна та кілька інших підприємств сільськогосподарського машинобудування, завод авіаційних двигунів ДЕКА⁵⁸. У 1913 р. в місті нараховувалося 47 фабрик і заводів із розміром виробництва 7950000 рублів та 40 ремісничих закладів⁵⁹. Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 459⁶⁰.

В Луганську у 1908 р. почав працювати цвяховий завод Урдекен і Дюшассан. В 1909 р. відкрився чавуно-ливарний завод Гуткіна. В 1910 р. заснована фабрика «Товариства Луганської мануфактури», яка виробляла сукно і приводні паси. В 1912 р. збудовано трубопрокатний завод Залевського і Григор'єва, в 1913 р. — трубопрокатний завод Попова⁶¹. За даними довідника «Вся Екатеринославская губерния» у місті працювали 31 фабрика і завод з виробництвом у 1886786 рублів та 47 ремісничих закладів⁶². Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 668⁶³.

⁵⁵ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / Редактор-издатель Н. Г. Подковыров. — Екатеринослав, 1913. — С. 30.

⁵⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 393.

⁵⁷ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — Екатеринослав, 1905. — С. 12.

⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. — С. 68.

⁵⁹ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 29.

⁶⁰ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. — С. 76–77.

⁶² Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 33.

⁶³ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

Єлисаветград був одночасно і значним промисловим містом, і великим торговим центром: «Торгових підприємств насчитується около 525 с общим годовым оборотом до 10 милл. рублей. Кроме того в Єлисаветградѣ собирается четыре ярмарки; ведется значительная торговля хлебом, направляемым отсюда преимущественно в Николаев, а также шерстью, которая здесь подвергается сортировке и мытью и затем дальнейшей отправке в Лодзь. Фабрик и заводов насчитывается более 200 с производством товаров на сумму свыше 6.5 милл. рублей»⁶⁴. На промислових підприємствах в 1913 р. працювало 4337 робітників. Серед них завод Ельворті став одним з найбільших в імперії, даючи близько 10% сільськогосподарських машин. На ньому працювало 2312 робітників, тобто половина всього єлисаветградського пролетаріату⁶⁵.

У Бахмуті в 1905 р. заснований дротово-цвяховий і штампувальний завод Французова, ремонтно-чавуноливарний завод братів Вараксіних, чавуноливарні заводи братів Французових і Квельмуса. На підприємствах зайнято 1708 робітників — в середньому по 14 чоловік на кожному з них — і тільки на 5 підприємствах працювало понад 100 чоловік⁶⁶. За даними 1913 р. фабрик та заводів налічувалося 28 з виробництвом у 2000000 рублів, ремісничих закладів 29⁶⁷. Загалом же торгово-промислових підприємств в місті на початку ХХ ст. нараховувалося 465⁶⁸.

Бердянськ на 1910 р., «кромѣ обширной вывозной торговли, главным предметом которой является зерно и меньше мука, ведет крупную внутреннюю торговлю, являясь при этом значительным рампределительным рынком получаемых товаров для широкой округи. Общий оборот внутренней торговли города превышает 13,8 млн. рублей при более чем 360 предприятиях, из этой суммы до 10 милл. падает на торговлю зерновым хлебом, а отчасти мукой и отрубями, остальная часть торговых оборотов принадлежит бакалейно-мелочной и черно-бакалейной торговле (до 1,5 млн.), мануфактурной (более млн. р.). Фабрично-заводская промышленность достигает почти 1,1 млн. При 15 предприятиях, важнейшими из них есть обширный завод земледельческих машин и орудий с годовым производством изделий на сумму более 700 тыс. р., мукомольная мельница, размалывающая зерна на сумму более 200 тыс. р., пивоваренные и кирпично-черепичные заводы, макаронная фабрика»⁶⁹.

⁶⁴ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 535.

⁶⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 89 — 90.

⁶⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — С. 153.

⁶⁷ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 32.

⁶⁸ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

⁶⁹ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 537.

У Мелітополі в 1908 р. відкрився завод нафтових двигунів Зафермана. У 1912 р. на ньому працювало близько 300 робітників. Значно розширили виробництво завод сільськогосподарських машин братів Классенів та чавуноливарний Лібермана. Загалом в місті розташовувалося майже сто підприємств фабрично-заводського типу, переважно дрібних, з загальним обсягом виробництва 3,5 млн. рублів. На них працювало близько тисячі робітників⁷⁰. Довідник «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» характеризує Мелітополь як насамперед торгівельний центр: « В настоящее время в городе насчитывается до 350 торговых предприятий с общим оборотом около 4,5 млн. рублей. Наибольшее значения имеет торговля хлебом (более 0,5 млн. р.), лесными материалами (свыше 300 тысяч), кожами (до 200 тысяч рублей), яйцами и маслом (до 200 тысяч), шерстью и овчинами (более 100 тысяч); остальная торговля носит главным образом потребительский характер»⁷¹.

Павлоград на початок ХХ ст. «представляет собой довольно оживленный торговый центр. Общие обороты торговли превышают 3,25 млн. рублей, особенно характерны в ней виды торговли зерновым хлебом и мукой (около 1 милл. рублей), бакалейно-мелочная (почти 600 тысяч рублей), мануфактурно-галантерейная (600 тысяч рублей), торговля яйцами (более 250 тысяч рублей), кожами (свыше 100 тысяч рублей) и пр. Прежде Павлоград был широко известен своими ярмарками, особенно Евстафиевской и Вознесенской, на которые сгонялось много скота, торговля скотом и до настоящего времени имеет значительные обороты, хотя все же уступающие прежним...»⁷². Загалом в Павлограді на початку ХХ ст. нараховувалося 493 торгово-промислових підприємства⁷³. У 1909 р. було відкрито ливарний завод Захарових, що виготовляв дрібні деталі для сільськогосподарських машин⁷⁴. В 1911 р. на 60 дрібних фабриках було зайнято 645 робітників⁷⁵. Головною ж галуззю продовжувала залишатися борошномельна. Про це свідчить той факт, що за даними 1908 р. при загальній сумі обігу виробництва у 5,8 млн. рублів на долю обороту від парових млинів припадало 2,5 млн. або 43%⁷⁶. Половину вантажообігу залізничної станції Павлоград складало від-

⁷⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. — С. 417.

⁷¹ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 668.

⁷² Там само. — С. 628.

⁷³ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.; Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 32.

⁷⁴ Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда. — С. 119.

⁷⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. — С. 571.

⁷⁶ Там само. — С. 571.

правлення саме збіжжя. До речі, як зауважував довідник «Россия»: «Павлоград является в пределах Новороссии наиболее крупным пунктом отправки картофеля»⁷⁷.

Функціональна спеціалізація таких повітових міст як Ананьїв, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Олександрія, Олешки і на початку ХХ ст. залишалася на рівні другої половини ХІХ ст. Вони практично не змінилися. Невеликою лишалася загальна кількість торгово-промислових підприємств: від 100 в Олешках⁷⁸ та 110 в Олександрії⁷⁹ до 139 у Верхньодніпровську⁸⁰ та 163 у Новомосковську⁸¹. Промисловість дрібна, переважно представлена закладами по переробці сільськогосподарської сировини. У Ананьєві, як зазначалося, «промышленность ничтожна; наибольшее значение имеет мукомольное производство»⁸². В Олександрії на 46 підприємствах було зайнято 132 чоловіка. У 17 ремісничих майстернях працювало 50 робітників⁸³. За даними 1913 р. у Верхньодніпровську «фабрик и заводов 10 с производством 230182 рубля, ремесленных заведений 368»⁸⁴, у Новомосковську фабрик і заводів лише п'ять з обсягом виробництва до 100000 рублів, ремісничих закладів 92⁸⁵. І хоча останні цифри повинні викликати багато запитань, бо населення Новомосковська було удвічі більше за населення Верхньодніпровська, тенденцію вони відзначають.

Таким чином, південноукраїнські повітові міста пройшли довгий еволюційний шлях від аграрних міст кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. до промислових та торгово-промислових міст початку ХХ ст.

Протягом кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. більшість повітових міст залишалися аграрними з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеличкою ярмарковою та базарною торгівлею. Це Ананьїв, Бобринець, Верхньодніпровськ, Олександрія, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ, новоутворені Бердянськ та Мелітополь. На їхньому тлі виділялися аграрні міста з достатньо розвинутою кустарною промисловістю і торгівлею: Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ. Єлисаветград вже у середині ХІХ ст. перетворився на потужний торгово-ремісничий центр.

⁷⁷ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 627.

⁷⁸ Там само. — С. 648.

⁷⁹ Там само. — С. 590.

⁸⁰ Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год.: — Екатеринослав, 1903. — С. 12.

⁸¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. — С. 12.

⁸² Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Т. 14: Новороссия и Крым. — С. 522.

⁸³ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — С. 601.

⁸⁴ Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. — С. 25.

⁸⁵ Там само. — С. 28.

Протягом другої половини XIX ст. більшість південноукраїнських повітових міст (Бахмут, Мелітополь, Новомосковськ, Олександрія, Павлоград, Тирасполь) перетворилися на торгово-ремісничі центри з дрібною промисловістю, орієнтованою, переважно, на переробку сільськогосподарської продукції. Єлисаветград та припортові Маріуполь і Бердянськ ставали торгово-промисловими центрами. Причому, якщо промисловість Єлисаветграда і Бердянська спеціалізувалася на сільськогосподарському машинобудуванні, то Маріуполь став одним з центрів важкої промисловості. Луганськ і Олександрівськ розвивалися саме як промислові міста. Олександрівськ спеціалізувався переважно на сільськогосподарському машинобудуванні, Луганськ — на розвиткові важкої переробної і машинобудівної промисловості.

На початку XX ст. спеціалізація повітових міст остаточно оформилася і закріпилася. Ми можемо чітко розрізнити три групи міст. Перша: напіваграрні з розвитком переважно кустарної промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (Ананьїв, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Олександрія, Олешки). Друга — торгово-промислові зі спеціалізацією на переробці сільськогосподарської продукції і сільськогосподарському машинобудуванні (Бахмут, Бердянськ, Єлисаветград, Мелітополь, Павлоград, Тирасполь). Третя: промислові зі спеціалізацією на переробці сировини та важкому машинобудуванні (Маріуполь, Луганськ, Олександрівськ).

Просування цими шляхами відбулося на різних швидкостях. Якщо практично до кінця XIX ст. безперечним економічним лідером серед повітових міст був Єлисаветград, то на початку XX ст. він поступився новим промисловим центрам. Одне з провідних міст першої половини XIX ст. — Новомосковськ — ніби застигло у своєму розвитку у другій половині століття. Навпаки, значний ривок у своєму економічному розвитку наприкінці XIX — на початку XX ст. зробив Павлоград. Однак, безперечним переможцем за темпами свого розвитку був Олександрівськ, який ще у 60-ті рр. XIX ст. вважався «одним из самых незначительных городов», а на початку XX ст. вже входив у трійку промислових лідерів.

Подальші дослідження історії повітових міст Південної України пов'язані із вирішенням цілої низки питань, в тому числі кореляції функціональної типології повітових міст з їх демографічними показниками та рівнем міського комфорту, з вивченням загальної проблеми шляхів розвитку повітового міста у добу модернізації, визначення їхніх регіональних специфік.